

Ferdinand Schlingensiepen

Dietrich Bonhoeffer

1906-1945

EEN BIOGRAFIE

Nederlandse vertaling:
Gerard Dekker en Gerard den Hertog

UITGEVERIJ **KOK** UTRECHT

Oorspronkelijke titel: Dietrich Bonhoeffer 1906-1945. Eine Biographie

Oorspronkelijke uitgever: © Verlag C.H. Beck oHG, München 2007

© 2017 Uitgeverij Kok

Postbus 13288, 3507 LG Utrecht

www.kok.nl

Omslagontwerp: Geert de Koning

Zetwerk: Elgraphic bv, Vlaardingen

ISBN 978 90 435 2751 4

ISBN e-book 978 90 435 2752 1

NUR 700

Alle rechten voorbehouden.

Voorouders, kinderjaren en jeugd

Het leven van Dietrich Bonhoeffer is gestempeld door de beide wereldoorlogen van de vorige eeuw. Op 4 februari 1906 – enkele jaren voor de Eerste Wereldoorlog – werden zijn tweelingzuster en hij in Breslau geboren. Op 9 april 1945, vlak voor het einde van de Tweede Wereldoorlog, is hij op bevel van Hitler in Flossenbürg vermoord.

Toen Dietrich geboren werd was Duitsland een keizerrijk, en hij heeft er, vooral omdat de familie in 1912 naar Berlijn – de hoofdstad van het Rijk – verhuisde, duidelijke herinneringen aan bewaard. Wat een oorlog betekent is hem eens en voorgoed bewust geworden door de dood van zijn op een na oudste broer Walter, die in 1918 aan een zware verwonding bezweek. Het verdriet van zijn moeder behoorde tot de diepste indrukken van zijn kinderjaren.

Gedurende de vormende school- en studie jaren was Duitsland een republiek, die door een groot deel van de bevolking met toenemende heftigheid werd afgewezen, maar níet door zijn ouderlijk huis en degenen die daar regelmatig kwamen. Het was voor hem daarom niet vreemd om in politiek opzicht een andere mening te hebben dan de meerderheid. Hij heeft in een tijd van politieke tegenstellingen gestudeerd. Een jaar als vicaris in Spanje en daarna negen maanden studie in de Verenigde Staten van Amerika hebben zijn blik – ook zijn kijk op Duitsland – verruimd. Daarna heeft hij in Berlijn als privaatsdocent aan de universiteit en als predikant de eerste beroepservaringen kunnen opdoen alvorens met de machtsovername van Hitler de tijd van de dictatuur aanbrak; een tijd die twaalf jaar zou duren en waarin Dietrich Bonhoeffer tot een overtuigende vertegenwoordiger van ‘het andere Duitsland’ geworden is.

De voorouders

‘Elk mens heeft op de keper beschouwd een stamboom’, heeft Bonhoeffer – toen in Duitsland genealogie in de mode kwam – in Londen tegenover collega’s opgemerkt.¹ Over voorouders praten of zich zelfs met verwijzing naar

hen belangrijk maken, was bij de Bonhoeffers taboe. Met één belangrijke uitzondering. Toen de Gestapo Bonhoeffer op 9 september 1940 meegedeeld had dat het Reichssicherheitshauptamt (RSHA) hem een spreekverbod voor het rijksgebied opgelegd had, wendde hij zich met een krachtig protest tot de gevreesde centrale van de SS:

Als reden wordt 'volksondermijnende activiteiten' opgegeven. Dit verwijt wijs ik van de hand. Ik kom er, gezien mijn hele instelling, mijn werk en ook mijn afkomst, niet voor in aanmerking geïdentificeerd te worden met kringen die de smet van zo'n verwijt terecht dragen. Ik behoor met gepaste trots tot een familie die zich al generaties lang voor het welzijn van het Duitse volk en de Duitse staat verdienstelijk heeft gemaakt. Tot mijn voorouders behoort *Generalfeldmarschall* [maarschalk] graaf Kalkreuth en de beide grote Duitse schilders met dezelfde naam, en ook de in de gehele wetenschappelijke wereld van de vorige eeuw bekende kerkhistoricus uit Jena, Karl v. Hase, alsmede de beeldhouwersfamilie Cauer. Mijn oom is de graaf v.d. Goltz, die de Baltische landen bevrijdde; zijn zoon, de staatsraad Rüdiger graaf v.d. Goltz, is mijn neef in de eerste graad; de actief als militair dienstdoende *Generalleutnant* [luitenant-generaal] v. Hase is mijn oom. Mijn vader is sinds bijna dertig jaar gewoon hoogleraar in de medicijnen aan de universiteit in Berlijn en bekleedt tot op heden eervolle staatsambten; zijn voorvaders hebben eeuwenlang als ambachtslieden en raadsheren in de toenmalige vrije rijkstad Schwäbisch Hall in hoog aanzien gestaan; nog steeds toont men daar met trots hun portretten in de stadskerk. Mijn broers en zwagers bekleden hoge overheidsposities. Een van mijn broers sneuvelde in de Eerste Wereldoorlog. Het is het streven van al deze mannen en hun families geweest de Duitse staat en het Duitse volk in ieder uur te dienen en hun leven daarvoor in te zetten. Op grond van een bewuste instemming met deze geestelijke erfenis en deze innerlijke houding van mijn familie kan ik het verwijt 'volksondermijnende activiteiten' niet accepteren. (16, 61)

Zo horen wij in deze tijd, langs de omweg van het RSHA, van Dietrich Bonhoeffer zelf iets over zijn voorouders.

Een grootburgerlijke familie

Dietrich Bonhoeffer is in een familie opgegroeid, zoals nog maar weinig mensen zich nu kunnen voorstellen. Karl Bonhoeffer, over wiens voorouders we al iets vernamen, stamde uit Württemberg en was hoogleraar in de psychiatrie in Breslau en sinds 1912 in Berlijn. Zijn vrouw Paula, geboren von Hase,

Karl en Paula Bonhoeffer met hun kinderen in Wölfelsgrund (juli 1911).

kwam uit een pastorie. Haar vader was hofprediker bij Wilhelm II in Potsdam geweest, maar had na twee jaar zijn ontslag aangevraagd. In de familie was men op de hoogte van twee redenen die daartoe geleid zouden hebben: hij zou de neiging van Willem II om zelf te preken, weerstaan hebben én het gevaagd hebben de keizer in de rede te vallen toen hij het proletariaat als ‘cannaïlle’ bestempeld had. Na zijn ontslag was hij als *Konsistorialrat* [lid van het kerkbestuur] tot het consistorie van de kerkprovincie Silezië toegetreden en had hij een honorair professoraat aan de theologische faculteit van de universiteit van Breslau aanvaard. Zijn vrouw Clara, een geboren gravin Kalckreuth, maakte haar huis tot een trefpunt van wetenschappers en kunstenaars. Daar verscheen op zekere dag de assistent-arts Karl Bonhoeffer, die later gezegd heeft dat hij gelijk toen hij Paula von Hase voor de eerste keer zag, geweten heeft dat hij met haar zou trouwen. Over de ouders van Bonhoeffer wordt wel verteld dat men bij hun gouden huwelijksfeest de dagen opgeteld heeft die zij in de vijftig jaren van hun huwelijk niet samen doorgebracht hadden. Het zou alles bij elkaar nog geen maand geweest zijn.

De grootburgerlijke huishouding van de Bonhoeffers was met vijf hulpen in de huishouding, waar later nog een chauffeur bij kwam, ongewoon omvangrijk, ook naar toenmalige maatstaven. Maar de moeder bracht veel tijd door met haar acht kinderen; ze was opgeleid tot lerares en ze gaf hen, samen met buurkinderen, gedurende de eerste schooljaren zelf les. Het was haar opvatting dat men, wanneer maar enigszins mogelijk, de vroege, voor de vorming van de verbeeldingskracht en het karakter van het kind zo belangrijke jaren niet aan vreemden moest overlaten. Bij de Bonhoeffers was ook het gezegde in zwang, dat bij Duitsers twee keer in hun leven de ruggengraat gebroken wordt: in de school en in de militaire dienst. De overheidsexamens aan het einde van de schooljaren doorstonden Paula Bonhoeffers leerlingen met glans. Zij konden in aansluiting daarop zelfs klassen overslaan. Ook Dietrich heeft, net zoals zijn broers en zusters, al vroeg eindexamen gedaan. Wie zich een beeld van deze familie zou willen vormen – ook de grootmoeder van Bonhoeffer hoorde daarbij – kan het beste bladeren in het familiealbum; een hele rij interessante foto’s zijn bewaard gebleven.

‘De echte Berlijners stammen uit Silezië’, zei men vroeger, en voor Dietrich Bonhoeffer klopt dat. Zijn geboortestad Breslau was voor hem de herinnering aan een kinderparadijs. In de voorstad Scheitnig, waar de psychiatrische kliniek lag waaraan zijn vader leiding gaf, woonde de familie in een chique villa, die tegenwoordig als pension dienst doet. Een plaquette herinnert eraan dat Bonhoeffer hier de eerste zes jaren van zijn leven heeft doorgebracht. De grote tuin was als het ware gemáákt voor kinderspelen en in het huis was

Familiefoto ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van Karl Bonhoeffer op 31 maart 1943. Vooraan zittend van links naar rechts: Karl-Friedrich Bonhoeffer, Paula Bonhoeffer met Walter Bonhoeffer, Karl Bonhoeffer met Andreas Dreß, Ursula Schleicher; staand op de voorste rij van links naar rechts: Dietrich Bonhoeffer, Christine von Dohnanyi, Christoph von Dohnanyi, Friedrich Bonhoeffer, Christine Schleicher, Susanne Dreß, vóór haar Cornelia Bonhoeffer, Barbara von Dohnanyi, Michael Dreß, Dorothee Schleicher, Klaus von Dohnanyi, Thomas Bonhoeffer, Rüdiger Schleicher, Emmi Bonhoeffer, Klaus Bonhoeffer, Walter Dreß; op de achtergrond links Eberhard Bethge, links voor de deur Jürg Zutt met zijn vrouw, bij de rechter deurpost Hans Gerhard Creutzfeld en Ferdinand Sauerbruch, rechts aan de buitenkant Maria Czeppan en Friedrich Justus Perels.

er behalve de woon- en slaapkamers een klaslokaal, waarin de moeder aan de oudere broers en zussen les gaf, een hobbykamer en – tot afgrijzen van het huispersoneel – ook een ruimte waarin slangen, hagedissen, eekhoorns en duiven gehouden werden en waarin men een vlinder- en keververzameling kon bewonderen. Ook het vakantiehuis in Wölfelsgrund maakte deel uit van dit kinderparadijs; hier konden de kinderen hun vader ook eens helemaal voor zichzelf hebben.

De familie was voor Dietrich het middelpunt van zijn leven; hij is er altijd weer naar teruggekeerd. Op de foto zien we hem bij het feest ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van zijn vader (uiterst links). Niet alle achttien kleinkinderen van de ouders van Bonhoeffer zijn erop te zien. In hun plaats kwamen enkele anderen hem gelukwensen, zoals Ferdinand Sauerbruch, de destijds belangrijkste chirurg van Duitsland. Het is een foto die een opstel over

het patriarchaat uit vroegere tijden zou kunnen opluisteren. En toch getuigt dit grote gezelschap, wanneer men de geschiedenis van deze familie kent, ook van iets heel anders. Vijf dagen nadat de foto genomen was zijn drie leden van de familie, Hans en Christine von Dohnanyi en Dietrich Bonhoeffer, gevangengenomen. Vier familieleden zijn nog kort voor het einde van de oorlog op bevel van Hitler vermoord: Rüdiger Schleicher, Hans von Dohnanyi alsmede Klaus en Dietrich Bonhoeffer. Het heeft in de gezichten van de ouders diepe sporen achtergelaten.

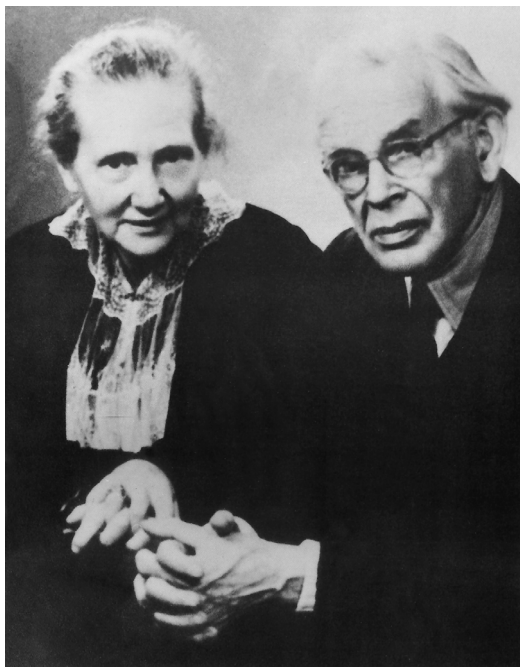
Maar om terug te komen op de foto: in het album van bijna alle kinderrijke families van toen vindt men foto's zoals deze opname uit het jaar 1908, toen de Bonhoeffers nog onbekommerd en vrolijk in Breslau leefden. Alleen de jongste zus Susanne ontbreekt nog. Acht kinderen in tien jaar, dat was ook toentertijd alles behalve regel. In een aantekening van Karl Bonhoeffer uit het jaar 1909 lezen we:

Hoewel wij acht kinderen hebben, wat velen tegenwoordig verbazingwekkend vinden, hebben wij toch de indruk dat het er niet te veel zijn. Ons huis is ruim, de kinderen zijn normaal ontwikkeld, wij ouders zijn nog niet te oud en zetten ons er voor in hen niet te verwennen en hun een prettige jeugd te geven. (Bethge, 20)

Van rechts naar links komt als eerste Karl-Friedrich (1899-1957): hij zou al op z'n 31ste hoogleraar in de natuurkundige chemie worden. Dietrich was bijzonder aan hem gehecht en heeft hem – zoals de levendige briefwisseling tussen beiden laat zien – ook zijn leven lang als oudste broer gerespecteerd. Walter (1899-1918), die de toeschouwer met vrolijk zelfbewustzijn aankijkt, schijnt de bijzondere lieveling van de moeder geweest te zijn. Wanneer men zich met de latere geschiedenis van dit grote gezin bezighoudt, ontdekt men dat de jongste zoon Dietrich later bij haar de plaats van deze op een na oudste zoon ingenomen heeft. Zowel de ouders als de broers en zusters hebben lang gerouwd over de vroeg gestorven Walter. Jarenlang begon het Kerstfeest in huize Bonhoeffer met een gang naar zijn graf. Klaus (1901-1945) is jurist geworden. Zijn vader vond dat hij een gecompliceerd karakter had, maar vond hem ook de meest onderhoudende en intelligente van zijn kinderen (Bethge, 22).

Op de drie oudere zonen volgden twee onderling zeer verschillende dochters. Ursula (1902-1983) nam, wanneer de Bonhoeffer-kinderen onder elkaar waren, de rol van de moeder over. Zij was hartelijk en zeer plichtbewust. In een roman, die Bonhoeffer in de gevangenis in Tegel probeerde te schrijven, heeft hij een bijzonder liefdevol beeld getekend van deze zus, met wie hij een innige vertrouwensband had. Heel anders was de daaropvolgende zuster

De ouders, Karl en Paula
Bonhoeffer, na de Tweede
Wereldoorlog (1945).

De oudste zeven kinderen Bonhoeffer. Van links naar rechts: Sabine, Dietrich, Chris-
tine, Ursula, Klaus, Walter, Karl-Friedrich.

Christine (1903-1965), die levendig, intellectueel-nieuwsgierig en kritisch was, en die medescholieren en medestudenten graag overtroefde.

Voor Sabine (1906-1999) en Susanne (1909-1991) was Dietrich de ‘grote broer’, die als kind er graag op wees dat hij tien minuten ouder was dan zijn tweelingzus; maar de beide jongere zussen gaven hem na dat hij al vroeg een perfecte ridder geweest was. Ze hebben hem daarom graag de rol van de oudere laten spelen. Dietrichs tweelingzus kijkt met een kwieke blik naar de foto-graaf. Dietrich – in meisjeskleren, zoals destijds nog voor twee- tot driejarige jongens gebruikelijk was – kijkt enigszins twijfelend de wereld in, op een manier alsof het niet eenvoudig is om behalve de ouders nog vijf grotere broers en zussen boven zich te hebben. Dat het hem niet gemakkelijk gevallen is zijn eigen plaats te midden van zijn broers en zussen te vinden, zal hem nog lang aan te zien zijn. Altijd waren er de groten, die al zoveel verder waren en daarom de aandacht van de ouders op een heel andere manier konden opeisen dan de kleintjes. En het is niet ongebruikelijk dat jongere kinderen uit een zo groot gezin eenvoudigweg meelopen, maar ondertussen gevoelens van eenzaamheid ontwikkelen, zonder dat de ouders het merken. De levensherinneringen van Bonhoeffers jongste zuster Susanne laten dat duidelijk zien.² Karl Bonhoeffer noteert in een ‘Silvesterboek’ [‘oudjaarskroniek’], dat hij door de jaren heen bijgehouden heeft om de familiegeschiedenis vast te leggen, op de laatste dag van het jaar 1911: ‘De tweelingen zijn in dit jaar nog vrij van school geweest, beiden doen echter hun best zich in het huis nuttig te maken, en Dietrich is zeer leergierig. Hopelijk blijft dat zo.’ Vier jaar later staat er nog bondiger: ‘Dietrich doet zijn werk zelfstandig en ordelijk. Hij trekt er graag en veel op uit.’³

Wanneer Bonhoeffer later zal zeggen dat hij verschrikkelijk eerzuchtig geweest is (Bethge, 215v), hangt dat niet in de laatste plaats samen met zijn rol als zesde kind en jongste zoon. Het is een rol waartegen men in opstand kan komen, maar die niettemin vormend blijft: men kan de broers en zussen op het ene of andere gebied voorbijstreven, maar dat lukt nu eenmaal niet zonder eerzucht. Zo heeft Dietrich Bonhoeffer bijvoorbeeld verbazingwekkend snel de rol van zijn oudste broer als begeleider op de piano overgenomen. Zijn zussen en moeder zongen graag romantische liederen. Op twaalfjarige leeftijd speelde Dietrich al Mozart-sonaten en niet veel later nam hij op de avonden waarop thuis muziek werd gemaakt de leiding. Op wandelingen nam hij zijn gitaar mee.

Tot de belangrijkste mensen in Bonhoeffers levenskring behoorde vanaf zijn vroege kinderjaren grootmoeder Julie Bonhoeffer, geboren Tafel, die in Tübingen woonde. Zij was politiek bewust, had zich vroeg met de vraag van

de positie van de vrouw beziggehouden en ze gaf, net als Bonhoeffers ouders, met haar manier van leven een voorbeeld dat liet zien dat ieder mens zelf dient uit te maken wat goed is en hoe men handelen moet. Toen op 1 april 1933 joodse winkels geboycot werden ging de 91-jarige bij het *Kaufhaus des Westens** dwars door het cordon van SA-lieden naar binnen, om tegen het onrecht te protesteren. In 1925 had zij met haar huishoudster enkele kamers in het huis van de Bonhoeffers in Berlijn betrokken en de kleinkinderen hielden ervan bij haar op de thee te komen. Omdat zij veel en graag las, kon men bovendien met haar over de nieuwste literatuur, zoals die van Thomas Mann, van gedachten wisselen.⁴ Carl Friedrich von Weizsäcker heeft in 1976 op een feest ter herdenking van Bonhoeffer in Genève gezegd:

Dietrich Bonhoeffer was een van die *homines religiosi* [religieus aangelegde mensen], wiens beslissing het eigen leven in dienst van God te stellen al vroeg in de kinderjaren gevallen is, zonder dat het oog van een medemens het heeft kunnen waarnemen. In de grootburgerlijke liberale geleerdenfamilie waren er ook theologische voorouders; het goed geordende vrije gezinsleven kende nog het avondgebed van de kinderen, echter niet meer de zondagse kerkgang. ... Een kind kan, ook als we de kinderlijk-natuurlijke ontwikkeling die het doormaakt verdisconteren, een zwijgzaam en intensief leven met God hebben, waarvoor de omgeving hem slechts de cultureel bestempelde vormen biedt, waarin het zijn innerlijke ervaringen gestalte kan geven. Het lijkt mij dat de levensbron van Dietrich Bonhoeffer tot aan zijn dood zo'n in de kindertijd begonnen en wellicht nooit tegenover een mens volledig uitgesproken ervaring was.⁵

Ongetwijfeld tonen de herinneringen van de jongste zuster aan dat de 'drie kleintjes' al vroeg een soort religieuze gemeenschap gevormd hebben, waarvan de overige familie weinig geweten schijnt te hebben. Het kan zijn dat Maria Horn, door alle Bonhoeffers liefdevol *Hörnchen* genoemd, als opvoedster hierin een rol gespeeld heeft. Zij behoorde tot de familie, werd met haar Herrnhuter spiritualiteit⁶ door allen gerespecteerd, en onderhield met de tweeling en vooral met Susanne een nauwe relatie: 'Zij werd veel geplaagd en nog meer bemind.'

De drie jongsten waren in hun spelen 'altijd arme mensen, nooit koning, graaf of fee'. Bijzonder geliefd was het spel 'misdadiger met bekering'. 's Avonds baden zij samen en namen zich voor 'aan de eeuwigheid' te denken. Bij Dietrich

* Destijds een groot Duits warenhuis, waarvan de oprichters en eigenaars van joodse afkomst waren.

Het huis van de familie Bonhoeffer in de Wangenheimstraße in Berlijn.

Het vakantiehuis Friedrichsbrunn in de Harz.

was er een tijd, waarin hij zich voorstelde dat hij een vrome dood zou sterven en hoe dan allen om hem zouden treuren, maar toen Susanne enige jaren later soortgelijke fantasieën had, zei hij: 'Dat zou je wel willen, de hele dag in de kist liggen en niets doen. Het leven valt bepaald niet mee; maar het went.'

Een grote plaats nam bij alle Bonhoeffer-kinderen het vakantiehuis in de Harz in, dat de ouders ter vervanging van het huis in Wölfelsgrund gekocht hadden. Ook hierover zijn de mooiste verhalen van Susanne Dreß afkomstig. Bijvoorbeeld hoe de Bonhoeffers in contact zijn gekomen met de familie S., die op het huis paste wanneer niemand van hen er aanwezig was. Moeder Bonhoeffer had haar dochter Susanne gezegd dat zij voor haar zevende verjaardag iedereen in Friedrichsbrunn mocht uitnodigen die zij wilde. Het werden uiteindelijk 57 kinderen. De ouders en broers en zussen zorgden ondanks het oorlogsjaar 1916 voor een schitterend feest. Toen de kleine gasten na een optocht met lampions door hun ouders opgehaald waren, bleven vijf kinderen achter. Paula Bonhoeffer bracht ze zelf naar huis en trof het echtpaar S. gearmd voor een hut aan. Ze hadden hun kinderen niet opgehaald, omdat zij te armoedig gekleed waren. Zij golden als 'vreemden', want zij waren afkomstig uit een tien kilometer verderop gelegen dorp en hadden werk noch geld.

Naar huis teruggekeerd, had mijn moeder haar plan al klaar. Het grote washuis kon vrijgemaakt worden. ... De grote jongens hadden ook niet meer per se een atelier voor hun knutselwerk in het washuis nodig. Zo kon men door het optrekken van een wand een keuken en twee kamers winnen, en daarmee had men mensen op het terrein die op het huis pasten, wanneer wij daar niet waren. ... Vader was het er, zoals altijd, mee eens.

In de winter daarvoor waren de gordijnen en nog veel meer gestolen. Familie S. daarentegen stal niet, die 'leende'. Hij was timmerman en ook slotenmaker. We konden de boel nog zo afsluiten, de deuren met zekerheidsslotsen afsluiten, maar hij kwam altijd in het huis binnen, wanneer wij er niet waren. ... 'Ik zou graag de grote zinken teil en de witte emmer, de rasp en de grote waterpot weer hebben die u geleend heeft', zeiden we dan wanneer we naar hen toe gingen, en dan kregen we het.

Zelfs toen de geleende matrassen vol vlooiën terugkwamen, werd de relatie met het echtpaar S., dat intussen negen kinderen had, niet verbroken. 'Ondanks alles hielden wij van hen. Ze waren vlijtig en hadden eigenlijk geen ondedden; het ontbrak hen alleen maar aan geld.'